

Izložbe psihijatrijskih pacijenata

Vlasta Štalekar

Klinički bolnički centar Zagreb, Klinika za psihijatriju, Zagreb, Hrvatska

1. IZLOŽBA VRAPČANSKI JASTUCI U GALERIJU FORUM

U Galeriji Forum u Zagrebu od 7. do 23. prosinca 2015. održana je izložba *Vrapčanski jastuci* koju su postavile Andreja Kulunčić, vizualna umjetnica i Dubravka Stijačić, defektologinja i psihoterapeutica, voditeljica Odjela za psihosocijalne metode liječenja i radnu terapiju u Klinici za psihijatriju Vrapče. Grupa pacijenata koja je sudjelovala u psihoterapiji prihvatila se izrade jastuka pod vodstvom Vlatke Prstačić, dizajnerice tekstila i suradnice u kreativnim radionicama Bolnice. Dizajn jastuka osmislile su dizajnerice studija „Kuna zlatica“, Ana Kunej i Zlatka Salopek. Izložbu su omogućili Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Zagreb, Ministarstvo kulture RH i Klinika za psihijatriju Vrapče.

Na otvorenju izložbe govorili su ravnatelj Kulturno informativnog centra Emil Matešić, ravnatelj Klinike za psihijatriju Vrapče prof. dr. sc. Vlado Jukić i voditelj Galerije Forum Antun Maračić. Tada je javnost upoznata (ne po prvi put) s projektom izrade jastuka koji se razvija od 2010. Za vrijeme trajanja izložbe u galerijskom je prostoru rekonstruiran proces izrade jastuka koji se i dalje šiju u okviru terapijskih radionica u Bolnici Vrapče.

Izložba je pružila niz specifičnosti: prezentirala je višegodišnji rad interdisciplinarnog tima u kojem su udruženi umjetnost i struka (psihijatrija) i njeni korisnici (pacijenti) s ciljem destigmatizacije duševnih bolesnika, ublaža-

vanja i dokinuća predrasuda i diskriminacije prema njima (bolest se svakome može dogoditi). Konačno, svrha je svake, pa tako i ove izložbe, pokazati djelo javnosti, privući posjetitelje, uvući ih u aktivno sudjelovanje. Izložba je postala mjesto razgovora i susreta, kupnje i poklanjanja jastuka. Ali, i više od toga. Već prema prvim dojmovima s otvorenja izložbe sve je ukazivalo da se događa nešto neobično: izložba je prerasla u poziv javnosti da sudjeluje u izradi novih izložaka u privremeno prenesenoj radionici iz psihijatrijske bolnice u galeriju. U kontekstu tzv. *socijalne estetike*, navodi Irena Bekić: „na djelu imamo kolaboraciju umjetnosti i zajednice do krajnjih konzekvencija: umjetnost, naime, nudi institucionalni okvir, resurse i izvore financiranja za realizaciju ne-umjetničkog projekta zajednice. Tom obliku suradnje pripadaju i Vrapčanski jastuci“ (1).

Projekt *Vrapčanski jastuci* zaživio je u kreativnim radionicama Bolnice Vrapče, no – valja istaći – tek uključivanjem umjetnosti. Jastuci su našli svoj put do javnosti i prije izložbe putem web stranica (www.vrapci.org) i aktivnosti na *facebook*-u, prisustvom u medijima, tv i novinskim intervjuima angažiranih voditeljica Projekta i otvorili prostor za javni govor o tabuiziranim temama psihijatrijskih pacijenata ali i bolnice, pa i struke. Sama izložba vrhunac je ovih interdisciplinarnih aktivnosti, bila je ugodna oku, edukativna, prodajna i interaktivna tijekom radionica i razgovora. Na izložbi su, uz jastuke, dominirale poruke otisnute na

zidu, stoga vidljive i izvana: „Jastuci su simboličan predmet u kojem se objedinjuju asocijacije na toplinu i sigurnost doma i zazor od bolesničke sobe. Jastuci su put ka destigmatizaciji duševno oboljelih i poziv na uvažavanje tuđe i svoje takve situacije“.

I lokacija Galerije Forum u središtu gradskog tkiva, koja je samo staklenim zidom odvojena od uličnih zbivanja, omogućila je i prolaznicima neku vrstu uključenosti, mogućnost da upiju informaciju o rečenoj problematici „onako nenamjerno, u hodu“. U tom se kontekstu možemo podsjetiti kako se promatrač, promatrano djelo i sam akt promatranja međusobno uvjetuju, nadopunjuju i mijenjaju percepciju. To i jesu pravi dometi stvaralaštva, kako navodi Antun Maračić: „umjetnosti koja je u ovom slučaju samozatajno mimikrirana u korist efikasnosti društvene akcije i želje za promjenom nabolje“ (1). Ovim pristupom upravo pacijenti, sa svojim proizvodom, bivaju glavni akteri procesa destigmatizacije u javnosti, no vizualna umjetnica Andreja Kulunčić svoju društveno angažiranu umjetnost tankoćutno balansira sa zaštitom pacijenata od nepotrebnog eksponiranja ne umanjujući njihovu prisutnost tijekom cijelog Projekta.

Dubravka Stijačić navodi da je do izložbe došlo jer je Andreja Kulunčić dobila poziv od Galerije Forum da tamo napravi izložbu, a oni su prihvatili njen prijedlog da to budu *Vrapčanski jastuci*, a to je značilo – podsjetimo još jednom – preseljenje vrapčanske radionice u Galeriju Forum. Nije li to znak posvećenosti umjetnice Projektu i paradigma socijalno angažirane umjetnosti? Bile su održane i tri večeri tematskih razgovora o psihijatrijskim poremećajima i rehabilitaciji. „Bila je to izuzetna suradnja i uvažavanje raznovrsnih ideja. Sve što smo radili uvijek je bilo podložno provjeravanju s psihijatrijskim pacijentima kako ne bi došlo do suprotnog efekta od onog kojeg smo željeli.“

Kreativni tim svjestan je mogućeg učinka na promatrače sa strane, kao npr. „gle napravi-

li su jastuk koji je zgodan i dekorativan, ali sav naš rad na tome se ne može vidjeti, što je dobro, to nas raduje“ (D. Stijačić, usmeno priopćenje), pa navodi A. Maračić u Katalogu izložbe: „Rad umjetnice prepoznamo kao nastavak i suvremenu inačicu kreacije *socijalne skulpture*, difuznog i sveobuhvatnog djela koje je najavio i na specifičan način u prošlom stoljeću afirmirao Joseph Beuys. U tom smislu, svoje djelovanje ova umjetnica shvaća kao animaciju, kao pokretanje mehanizma koji će omogućiti proces transformacije, društvenog ozdravljenja“ (1).

Prihod od prodaje jastuka namijenjen je Udruzi za psihosocijalnu pomoć i rehabilitaciju koja pomaže pacijentima u Bolnici Vrapče.

Postoji i doza zabrinutosti, jer „ne znamo još što će biti dalje s jastucima, sve je manje pacijenata koji znaju šivati... tako će možda jednom jastuci postati muzejski izložak“ (D. Stijačić, usmeno priopćenje).

Katalog je tiskan nakon zaključenja izložbe kako bi se mogao dokumentirati njezin postav i sva pripadajuća događanja za vrijeme njezina održavanja: radionice, predavanja i razgovori. Osim vizualnog dijela koji se odnosi na samu izložbu katalog sadrži i podatke o cjelokupnom Projektu, uz tekstove Irene Bekić i Antuna Maračića.

2. IZLOŽBA MARIJE NOVAKOVIĆ SJEĆANJA JEDNE PIJANISTICE U MUZEJU SUVREMENE UMJETNOSTI

Muzej suvremene umjetnosti (MSU) posjeduje stotinu i pedeset radova *outsiderskih* umjetnika, a njihova djela redovito se izlažu u stalnom postavu i na povremenim izložbama. Prva koja je pisala o djelima *outsidera* još tijekom 1970-ih bila je Vera Horvat-Pintarić. God. 1987. u MSU održana je izložba radova iz londonskog *Outsider Archive*, što je bio prvi susret zagrebačke likovne publike s takvim djelima (2).

Usljebile su dvije izložbe domaćih autora: *Outsideri: Umjetnici s onu stranu zrcala* (1998.) i *Outsideri 2* (2000.) autorice Nade Vrkljan Križić, koja navodi da su *outsider* stvaraoci izvanserijske imaginacije i snažne potrebe za osobnom slobodom, te da stvaraju neopterećeni bilo kakvim konvencijama (2). Umjetnost tzv. samoukih umjetnika svih vrsta davno je prepoznata kao važan segment stvaralaštva. O tome nalazimo svjedočanstva u povijesti umjetnosti sve od 1880. godine do danas (3).

Iz zajedničke suradnje prof. dr. sc. Žarke Vujić s Odsjeka za muzeologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Snježane Spitzmuller voditeljice knjižnice u Klinici za psihijatriju Vrapče, te uz podršku prof. dr. sc. Vlade Jukića, ravnatelja Klinike za psihijatriju Vrapče i Snježane Pintarić, ravnateljice MSU-a nastala je izložba *Sjećanja jedne pijanistice*, održana od 29.1. do 19.2. 2016. Likovni postav potpisuje Žarka Vujić.

Izložba i Katalog izložbe (s tekstovima Snježane Pintarić, Vlade Jukića i Žarke Vujić) otvoreni su uz potporu Muzeja suvremene umjetnosti Zagreb, Klinike za psihijatriju Vrapče, Grada Zagreba i Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

LIKOVNO STVARALAŠTVO U PSIHIJATRIJSKIM BOLNICAMA

Mnoge je umjetnike duševna bolest trajno onesposobila, dok su neki možda upravo zahvaljujući njoj procvjetali i dali fantastične doprinose svjetskoj umjetničkoj baštini (4). Liječenje duševnih bolesnika stalno se upotpu- njuje različitim okupacijsko-radnim i kreativno-umjetničkim aktivnostima i radionicama, te su sve zastupljenije ekspresivne tehnike kao što su, primjerice, likovne radionice, muzikoterapija, terapija pokretom i plesom, *play* terapija, biblioterapija, filmska terapija itd.

Francuski umjetnik Jean Dubuffet 1920-ih počeo je sakupljati umjetnička djela psihičkih

bolesnika. Nazvao ih je *art brut* (sirova umjetnost). Umjetnička zbirka koju je utemeljio poznata je kao *Kolekcija art brut* u Lausannei. Od početka 1970-ih rabi se pojam *outsider art* kao engleski sinonim za *art brut*, koji se koristi u širem kontekstu kako bi označio samouke ili naivne umjetnike koji imaju malo ili nimalo dodira s umjetničkim institucijama, i u pravilu su bez ikakve likovne naobrazbe (5).

Interes za umjetničko stvaralaštvo psihičkih bolesnika počeo se razvijati 20-ih godina prošlog stoljeća. Walter Morgenthaler autor je knjige *Psihijatrijski pacijent kao umjetnik* 1921. god. o Adolfu Wolfliju, njegovom bolesniku oboljelom od psihoze. Hans Prinzhorn, povjesničar umjetnosti i psihoanalitičar, objavio je 1922. knjigu *Umjetnost psihički bolesnih* u kojoj donosi analizu stvaralaštva psihičkih bolesnika. Radeći u Psihijatrijskoj bolnici Sveučilišta u Heidelbergu on je proširio raniju zbirku umjetničkih djela bolesnika koju je prikupljao još Emil Kraepelin, a od 2001. cjelokupna je zbirka izložena u bivšoj kapelici Sveučilišta u Heidelbergu (5).

Danas se sve više koristi umjetnost u terapijske svrhe, odnosno sve smo svjesniji lječidbenog učinka umjetnosti za što se koristi termin *art as therapy* i razlikuje se od *art terapije* – zasebne i priznate psihoterapijske tehnike. Izložba *Sjećanja jedne pijanistice* ima svoju historijsku komponentu, jer s odmakom od 70-80 godina gledamo u djela kronične shizofrene bolesnice koja su bila način opstanka u vrlo teškim životnim uvjetima. Pred našim se očima prikazuje jedan život u svom totalitetu posredstvom njezinog likovnog stvaralaštva udruženog s glazbom, filmom i pisanjem, koje su u bolnici Vrapče znali prepoznati, znali poticati i znali sačuvati. Njezini radovi danas su u fundusu zbirke bolesničkih djela u bolnici Vrapče.

Kako navodi Snježana Pintarić, prije dvadestak godina u MSU započelo je predstavljanje radova umjetnika bez formalnog umjetničkog

obrazovanja, autora koji svojim životnim i umjetničkim biografijama ne pripadaju akademskoj i umjetničkoj sceni, i koji su do tada vrlo rijetko bili viđeni u muzejsko-galerijskim prostorima. Već je niz izložbi posvećen tim umjetnicima koje likovna kritika ubraja u *art brut* ili *outsider* umjetnost (6).

Marija Novaković (1885.–1960.) jedna je od najznačajnijih predstavnica *outsiderske* umjetnosti, koja je od 1932. pa do kraja svog života boravila/živjela u bolnici Vrapče. Iako s glazbenim obrazovanjem, u bolnici je razvijala svoj dar za likovno izražavanje, i ono je bilo važan dio njenih svakodnevnih aktivnosti i – danas bismo rekli – neizostavni dio liječenja. Podsjetimo se da Marija boravi u Vrapču prije ere liječenja psihofarmacima. Ubrzo je bilo prepoznato da se radi o autentičnom slikarskom talentu, o vrlo senzitivnoj umjetnici, te je jedno vrijeme imala i svoj mali atelje. Usto, liječnici su je poticali na slikanje i crtanje, a njezinoj je afirmaciji najviše pridonio prim. dr. Stanislav Župić koji je njezine radove izlagao na skupnim izložbama i organizirao joj samostalnu, pisao tekstove za kataloge i objavljivao brošure. God. 1950. izloženo je 60-ak njezinih slika u Parizu na Svjetskoj izložbi likovnih radova psihijatrijskih bolesnika održanoj u okviru Svjetskog psihijatrijskog kongresa. Bila je to izložba „psihopatološke umjetnosti“ u Bolnici St. Anne u Parizu – većina tih radova ostala je u fundusu te ustanove. God. 2003. priređena je velika izložba u Nacionalnoj galeriji na kojoj su bili predstavljeni i Marijini radovi koje su kritičari posebno zapazili, a 1952. samostalna izložba Marije Novaković u Galeriji Likum u Zagrebu te 1954. samostalna izložba u dvorani Društva arhitekata u Zagrebu (6). Objavljene su i tri brošure sa Župićevim tekstovima i reprodukcijama Marijinih slika i crteža. Treća samostalna izložba održana je 1994. u Vrapču povodom 115. godišnjice Bolnice, s popratnim tekstom prof. Miroslava Gašparevića. Njezini su radovi izloženi i na skupnim izložbama

radova pacijenata povodom 120. godišnjice Bolnice u galeriji Kristofor Stanković u Zagrebu, i na izložbi 2009. povodom 130. godišnjice Bolnice – tada u novootvorenoj galeriji Slava Raškaj unutar bolničkog kompleksa, gdje se otada periodično izlažu likovni radovi pacijenata Bolnice (6,7).

U životopisu Žarka Vujić navodi da je Marija Novaković rođena u Zagrebu, odrastala je bez roditelja u obitelji tete i bake u Beču, gdje se i školovala. Studirala je glasovir i pjevanje, željela je biti operna pjevačica, ali to nije mogla ostvariti. U 24-oj godini prvi je puta duševno oboljela i provela je godinu dana u Duševnoj bolnici Steinhof u Beču. Nakon izlaska iz bolnice, uzdržavala se davanjem satova klavira, korepetiranjem i poziranjem umjetnicima, zatim odlazi u Berlin i nastupa u varijetima, kabaretima, na ljetnim pozornicama, svira u kino-dvoranama gdje napokon i preuzima dužnost voditeljice orkestra. Bila je akter društvenog i umjetničkog života onoga vremena i žena koja se odlučila sama uzdržavati, no 1931. ponovo odlazi na liječenje u Psihijatrijsku kliniku Herzberge. God. 1932. bolest se vraća i ovoga puta odlazi u Bolnicu Vrapče gdje ostaje do kraja svog života (6).

Radovi za izložbu u MSU odabrani su vrlo pomno, izloženi kronološkim slijedom i to oni nastali u Marijinih najplodnijim stvaralačkim razdobljima od 1937. do 1939. i od 1950. do 1957. godine. Izdvajaju se radovi inspirirani glazbom i filmom, a glazba u pozadini i notni zapisi na slikama obogaćuju doživljaj izložbe. Tu su radovi iz ciklusa *Zavisnost*, *Emigranti* iz 1937. i *Vrtni lokal*, djelo „potpuno osobne likovne invencije“ (6). Posebno snažno doima se rad *Umjetnik* iz 1951., vrlo su zanimljiva djela *Haemung* i *Ambicija* iz 1954., te lirična *Večer* iz 1950., da navedem samo neke. Izložen je i bolnički krevet u središnjem dijelu galerijskog prostora, koji podsjeća na ograničenja koja, međutim, nisu bila prepreka za stvaralački čin. Marija je i iz bolesničkog kreveta našla načina

probiti granice anonimnosti kronične duševne bolesnice i ostaviti trajni trag. Prisjetimo se u tom kontekstu i Beuysove misli o umjetnosti kao nužnoj za preživljavanje.

PACIJENTI U POSJETI IZLOŽBI

Pacijenti na liječenju u Dnevnoj bolnici Klinike za psihijatriju KBC-a Zagreb, u okviru terapijskih aktivnosti imali su mogućnost posjetiti izložbu pod stručnim vodstvom same autorice izložbe, prof. dr. sc. Žarke Vujić, dobre poznavateljice likovnog opusa Marije Novaković. Razgovor o dojmovima s izložbe o autorici za koju nikada ranije nisu imali prilike čuti, niti su se susretali s *art brut* stvaralaštvom, pacijenti su upotrpunili pisanjem eseja, iz kojih citiram dio opservacija:

„Marija Novaković sve je svoje emocije koje su odražavale stanje njenog duha prenijela na papir. Posebno me se dojmila slika Kukavica, promatrajući je shvatila sam kako sve doista polazi od nas i da smo sami odgovorni za sebe, kao i način na koji percipiramo životna iskustva. Ona je prihvatila bolest, ali to nije ubilo njen duh i volju za stvaranjem. Shvaćam da čovjek mora raditi na sebi stalno.“

„Kroz svoja djela ispričala je svoj život...bila sam potresena...Usprkos bolesti neprestano stvara, uporno ide dalje...Doživjela sam je kao ranjenu, odbačenu i ostavljenu no zadivila me njena mašta, ona je oslikala svoje misli....Slo-

bodno je izražavala svoje osjećaje i svoj košmar, odvažno je i hrabro progovorila o onom što je muči. Slikanje joj je pomoglo u prevladavanju njezine bolesti. Potaknula me da učinim nešto za sebe....Divim se izložbi jer je mnogo emocija uzburkala u meni...“

Pacijente u posjeti izložbi također se dojmila prezentacija autorice izložbe koja je o životu umjetnice i njezinom djelu govorila vrlo angažirano, posvećeno i stručno, a opet na vrlo pristupačan i njima razumljiv način. I baš ta interpretacija djela nepoznate im umjetnice odškrinula je vrata o značenju interpretacije ili perspektive iz koje gledaju na svoje živote, ali i na značenje psihoterapijske interpretacije. Gledajući djela duševne bolesnice, među kojima su i ona uznemirujuća s porukama patnje i boli, većina pacijenata otišla je s izložbe emocionalno ispunjena i potaknuta na osobni razvoj, na oslobađanje unutarnjih sputanosti. Umjetnost je jedinstvena jer na promatrača djeluje na vrlo suptilne načine, i mimo njegove volje, na dubljim razinama koje je teško opisati riječima.

Završna misao: Obje izložbe ujedinjene su porukama o primjeni umjetnosti u liječenju – kako stvaralaštvom tako i doživljavanjem iste od strane pacijenata. U konačnici, uz brojne druge aspekte, obje (izložbe) odašilju poruku o destigmatizaciji psihički oboljelih. U obje su uključeni pacijenti, umjetnici, psihijatri, psihoterapeuti, povjesničari umjetnosti, predstavnici medija, muzejsko-galerijske institucije.

LITERATURA

1. Vrapčanski jastuci. Katalog izložbe. Zagreb: Galerija Forum, 2016.
2. Vrkljan-Križić N. Osebuje autorske istine. *Vijenac* 2000;158.
3. Kružić M. Snaga spontanosti. *Vijenac* 2000;160.
4. Neimarević D. Umjetnici tamnog sjaja. Zagreb: Euroknjiga, 2005.
5. Štalekar V. Umjetnost i psihoterapija. *Soc psihijat* 2014; 42: 180-9.
6. Marija Novaković. Sjećanja jedne pijanistice. Katalog izložbe. Zagreb: MSU, 2016.
7. Turudić D, Spitzmuller S. Marija Novaković – interakcija između bolesti i slikarske kreativnosti. *Soc psihijat* 2015; 43: 95-8.